

E.Overgaauw, 3488810

Paper onderzoeksseminar III

Paaps mededogen of Protestantse zorg

De ontwikkeling van de armenzorg in de 16^e en vroege 17^e eeuw en de verandering hierin ten gevolge van reformatie en opstand, gespiegeld aan Rotterdam

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Het ontstaan van de structuur van de armenzorg in de Nederlanden tot 1550.....	6
De armenzorg rond 1550	11
De ontwikkeling en inrichting van de armenzorg in Rotterdam rond 1550.....	13
De wijze waarop de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden wijzigde door de opstand	16
De Rotterdamse armenzorg tijdens de opstand	19
Logische ontwikkeling of toevalligheden	22
Literatuur en bronnen	24

Inleiding

De 16^e en 17^e eeuw waren in de Nederlanden net als in een groot deel van Europa een turbulente periode. Begin 1500 was er nog sprake van het Europese rijk van Karel V, honderd jaar later was Europa in de ban van de godsdienstoorlogen.

De reformatie leidde niet alleen tot grote religieuze veranderingen, maar was ook de aanleiding van veel staatkundige ontwikkelingen. Het ontstaan van de republiek in 1576 en 1579 was een kenmerkend verschil in de vorm van bestuur en de rol van machthebbers in de Noordelijke Nederlanden. Het dagelijks leven in de republiek verliep zeker anders. De protestantse versoering verdrong katholieke festiviteiten, maar de grote maatschappelijk rol van religie en kerk bleef. De bestuursvorm veranderde wel. De hiërarchische structuur van de katholieke kerk maakte plaats voor een meer lokale bestuursvorm. Van oudsher was het de kerk die voorzag in de zorg voor “rechte armen” in de maatschappij. Vanuit de op het Oude testament gebaseerde christelijke traditie was de zorg voor de “personae miserabiles” een verplichting. Instituten als de heilige geesthuizen en de tafel van de geest representeerden al in hun naamgeving dit uitgangspunt.¹

In de late middeleeuwen leek de leidende rol van de kerk in deze zorg te veranderen. De besluiten van het concilie van Vienne (1311 – 1312) beperkten eerder al de rol van de geestelijkheid in bestuur en uitvoering van de armenzorg.² Aangestelde functionarissen, de armenmeesters, voerden voor parochie en kerkelijke hiërarchie de wereldlijke aspecten uit.

In de vroege 16^e eeuw trad, onder invloed van de Spaanse humanist Vives vanuit Brugge, een vernieuwing van de armenzorg op, die met een zwaartepunt in Vlaanderen tot concrete veranderingen leidde.

Gaandeweg dwongen de wereldlijke machthebbers een bestuurlijk kader af waarin de verantwoording voor de armenzorg werd opgedragen aan de lagere overheden. In dit verlengde droeg Karel V in 1531 de steden zelfs op de armenzorg te structureren en alle armenfondsen op te nemen in een “ghemeene borsse om den armen daerof distributie te doen”.³ Er tekende zich in ieder geval in formeel bestuurlijke zin een ontwikkeling af naar een meer gecentraliseerde stedelijke organisatie van de armenzorg.

Een centralisatie die, zo wordt tot nu toe aangenomen, in het Noordelijk deel van de Nederlanden

---

¹ J. Huizinga *Herfsttij de Middeleeuwen*, (Haarlem 1963)183

² EWTN Global Catholic Network, Engelse tekst besluiten Concilie van Vienne, <http://www.ewtn.com/library/COUNCILS/VIENNE.HTM>

³ H. Michielse, ‘Secours der aermen, Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een ‘andragogische’ technologie’, *Tijdschrift voor agologie*(5),(zp 1986) 267-287

echter niet sterk werd doorgevoerd⁴. Wel trachtten bestuurders de benoeming van regenten van armen instellingen naar zich toe te trekken en ontstond er onder deze druk een controle op de instelling en een verplichting om verantwoording voor het gevoerde beleid af te leggen en was er sprake van een trend naar meer overheidsinvloed en secularisatie. Een trend die volgens o.a. ten Boom en ook Michielse op teleologische wijze verklaard kan worden uit de algemene ontwikkeling naar een meer eigen verantwoordelijkheid van het individu, die in lijn ligt met Renaissance en Humanisme.⁵

De grotere formele hervormingen in grondslag van de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden vonden pas later plaats tijdens de opstand en onder Calvinistische vlag. Vreemd genoeg gebeurde dit dan wel vanuit een meer traditionele religieuze, maar ook op versterking van het ware protestantse geloof gerichte, motivatie. Vanuit dit uitgangspunt droeg de lokale overheid de protestantse kerkgemeente meestal op de zorg voor alle armen op zich te nemen. De uitvoering kwam in handen van de Diakonie. De fondsenwerving bleek hiervoor echter vaak te kort te schieten en regelmatig was dan ook niet alleen sprake van een feitelijke Protestantse overname van bestaande Katholieke instellingen, maar ook van beslaglegging van katholieke fondsen door overheden om deze weer aan de Protestantse zorg beschikbaar te stellen.⁶

Het algemene beeld van de armenzorg na de reformatie, waarbij de verantwoordelijkheid van stadsbesturen in de Nederlanden hierin sterker werd, is daarmee een beeld van een zwakke volgende stap in een gelijkgerichte ontwikkeling die door de reformatie niet onderbroken werd. De vraag die ik in dit essay stel, is of dit een juist beeld is. Hieraan verbonden is het nodig een beeld te krijgen van de mate van organisatie in de zorg voor armen, seculier of religieus, voor en na de reformatie en hiermee de onderliggende vraag te beantwoorden of er wel een verschil te bepalen is of dat de mate van organisatie zo laag was en zo versnipperd dat de vergelijking in dat opzicht een nodeloze poging is verbanden te zien waar deze niet bestonden. Binnen het bestek van dit essay kan slechts een indicatie gegeven worden van het bestaan en de vorm van eventuele ontwikkelingen. Het in brede zin beantwoorden van de bovenstaande vragen vraagt een groot volume aan kwalitatieve gegevens uit meerdere gebieden in zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden. Er is daarom gekozen voor een toetsing van de vraagstelling aan een veel meer beperkte verzameling van bronnen, door te kiezen voor de ontwikkelingen in Rotterdam als één van de Hollandse steden kan in

---

⁴ M.Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in: J van Gerwen, M van Leeuwen, Marco en H. Neeleman (ed) ., *Studies over zekerheidsarrangementen : risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*(zp 1998) 56.

⁵ H ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, (Den Haag 1987) en H. Michielse, 'Secours der aermen,

⁶ A.E. Kok van Berg, 'Rotterdam en de Katholieke armenzorg , een vergeten proces', In: *Rotterdams Jaarboekje. - 9de reeks*, jrg. 6 (1988) ; 217.

een voldoende mate van detail de organisatie van de armenzorg in de periode 1550 – 1650 onderzocht worden. In het katholieke Rotterdam van rond 1525 is er sprake van één grote parochie, die van de Grote of Sint Laurenskerk.⁷ Na de reformatie ontstaat hieruit de Hervormde gemeente Rotterdam. Tevens is het aantal verschillende kerkgenootschappen, dat ontstaat tot aan 1650 beperkt.⁸

Hoewel een groot deel van de Rotterdamse stadsarchieven verloren is gegaan, zijn er over deze periode een aantal primaire bronnen beschikbaar vanuit het stadarchief en dat van de Hervormde Gemeente Rotterdam Centrum. Deze kwalitatieve bronnen maken het mogelijk om in een combinatie van literatuuronderzoek en aanvullend gebruik van primaire bronnen een uitspraak te kunnen doen over de wijze waarop de armenzorg was georganiseerd en de wijze waarop deze, in hoofdlijnen, gefinancierd werd. Hieraan gekoppeld kan beoordeeld worden of de geschetste ontwikkelingen in Rotterdam hebben plaatsgevonden of dat hier toch andere mechanismen een rol speelden. Was dit laatste het geval dan zijn hieruit wellicht algemenere conclusies te trekken voor de gehele Noordelijke Nederlanden. Om vast te stellen of er sprake is van een continuïteit in een ontwikkeling, ook al is deze zwak, is het van belang vast te stellen wat deze ontwikkeling is geweest, door deze ook in aanloop naar de te beschouwen periode te beschrijven. De periode 1550-1650 kan immers dan pas als onderdeel van die ontwikkeling gezien worden. Evenzo is het van belang te definiëren of er sprake is van een logische ontwikkeling, verbetering of juist stagnatie. Deze definitie dient uit te gaan van een aantal vergelijkbare criteria waarvan het voorkomen in de tijd is vast te stellen en die zo veel mogelijk een objectivering van de waardering van een ontwikkeling mogelijk maken. Of zulke criteria zoals bijvoorbeeld: kwaliteit van zorg, centralisatie, publieke financiering en controleerbaarheid een waardeoordeel over de ontwikkeling inhouden is hier niet aan de orde. Het doel van de criteria is om een ontwikkeling te kunnen vaststellen. Niet alleen zou er direct sprake zijn van een anachronisme wanneer we de ontwikkeling naar ons huidige waarden voor armenzorg zouden beoordelen, maar bovendien is een positieve of negatieve connotatie geheel aan de lezer. Dat de huidige situatie van armenzorg wel als voorlopig eindpunt van een mogelijke ontwikkeling dient, wordt verklaard doordat een eind- en beginpunt nodig zijn.

De periode 1550 - 1650 is te beschouwen als de overgangperiode. Natuurlijk was dit de periode waarin de opstand plaatsvond, de Republiek ontstond en het karakter van de overheid veranderde, maar tegelijk is dit de periode waarin binnen een relatief korte periode van honderd jaar de beide

---

⁷ H ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 15

⁸ Kok van Berg, 'Rotterdam en de Katholieke armenzorg', 217

vormen van organisatie zijn te vergelijken. Men kan, op andere wijze uitgedrukt, beide helften van de breuk vanuit dezelfde invalshoek waarnemen.

Het ontstaan van de structuur van de armenzorg in de Nederlanden tot 1550.

De armenzorg in de Nederlanden in de middeleeuwen was vanzelfsprekend religieus geïnspireerd. Weliswaar werden tot in de 10^e eeuw de behoeftigen gezien als onnuttige groepen, maar armen, bedelaars en kreupelen konden voor aalmoezen of tijdelijk onderdak terecht in abdijen en passantenhuizen. Binnen vaste gemeenschappen beruste de armenzorg op de sociale samenhang van de groep waarin men leefde. Vanaf de 12^e eeuw kwam hier verandering in en werd de hand van god veel sterker gezien in de situatie van deze behoeftigen. Armoede kreeg een plaats in het bredere religieuze bewustzijn. Armoede was immers te vergelijken met de soberheid van Christus. Hierin vond bijna vanzelfsprekend een onderscheid plaats tussen de eerlijke arme die buiten eigen schuld in zijn of haar situatie was geraakt en de oneerlijke arme aan wie schuld en vaak ook wat meer crimineel gedrag kon worden toegewezen. De plaats van de rijken in dit beeld was die van donateur en indirecte verzorger. Niet meer alleen religieuzen namen de zorg voor en ondersteuning van armen op zich, de gegoede burgerij nam en kreeg een steeds belangrijker rol hierin. Via publieke werken en giften als uitingen van mededogen werkte men aan het eigen zielenheil als onderdeel van de gebruikelijke Memori cultuur.⁹ De tegenprestatie van de arme, gedenking en gebed ten behoeve van de schenker was van groot belang en deels contractueel voor eeuwen geformaliseerd. De invloed van sociale netwerken was en bleef in de armenzorg van groot belang. We moeten ons hier echter bij bedenken dat sprake was van netwerken waarin zowel rijken als armen een rol speelden en begrippen als patronage en cliëntelisme aan de orde waren.¹⁰ Dat de armenzorg zich deels informeel in persoonlijke relaties en deels via meer geformaliseerde bedeling vanuit instellingen voltrok, kan hierin gezien worden als een langzame verschuiving van privaat naar meer publiek handelen door de gegoede burgerij. Dat de bekendheid van de gever een gelijklopende ontwikkeling doormaakte bevestigde het belang van de gever die als zodanig gekend wilde zijn.

Dat in de beweegredenen ook het bewaren van de maatschappelijke orde en rust een rol speelde

---

⁹ T. van Bueren e.a. *Memoria in beeld. Middeleeuwse memorievoorstellingen uit Nederland*, <http://www.let.uu.nl/memorie>. (Utrecht 2012)

¹⁰ M. van Leeuwen, 'Logic of charity in Europe', in: *Journal of interdisciplinary History* xxiv:4 (spring 1994), 589-613

kan niet worden ontkent, de gegeven maatschappelijke orde was immers ook deels religieus bepaald. Waar van oorsprong op basis van donaties uit privé bezit de financiering via de kerk verliep en de vorm van overdracht van bezittingen aan kerkelijke instellingen had, gebeurde dit als onderdeel van de ontwikkeling steeds meer via directe schenkingen aan of de stichting van instellingen. Voorbeelden van de op deze wijze gefinancierde armenzorg waren de stichtingen van armenhuizen en van armentafels of Tafels van de Heilige Geest, die vanaf de 12^e eeuw ontstonden als door leken geleide wereldlijke instellingen. De leiding van de Heilige Geesthuizen en van de Tafels van de Heilige Geest berustte bij de Heilige Geestmeesters, uit de lokale notabele families afkomstige functionarissen vaak aangesteld door de lokale heer. De Geestmeesters, waarvan er meerdere waren, maakten deel uit van het dorp of stadsbestuur en waren betrokken bij belangrijke beslissingen. Hun taak was het beheren van de bezittingen van de Tafel van de Heilige Geest, zoals huizen en voorraden graan, en toezicht houden op het uitdelen van bijvoorbeeld brood aan de armen. Zij waren ook verantwoordelijk voor het financieel beheer. De latere 14^e-eeuwse kamers der huisarmen, die zich bezighielden met de verstrekking van aalmoezen, kleding en goederen aan de armen, waren een andere vorm. Deze kamers kregen als onderdeel van hun taken een deel van het uitvoerende financiële beheer van de Heilige Geestmeester, zoals het innen van tienden, renten, verkoop en verhuur van goederen.¹¹ In sommige gevallen omvatte dit ook het innen van de borgsommen die door passanten betaald dienden te worden voor het geval zij armlastig zouden worden. De vaak door particulieren als gift, of door de gilden, gestichte godshuizen voor de verzorging van arme of behoeftige ouderen. Hierin was een eerste ontwikkeling zichtbaar naar wat wij tegenwoordig functiescheiding zouden noemen en nam de openbare controle op de financiering toe.

De besluiten van het Concilie van Vienne, (1311-1312), waarin de hogere geestelijkheid een beperkte mate van hervorming in de kerk probeerde door te voeren, trachtten ook een grotere scheiding aan te brengen in de leiding en financiering van de armenzorg.¹² In deze besluiten worden duidelijke richtlijnen gegeven voor controle en juist financieel beheer. Blijkbaar werd de armenzorg door de aan de kerk verbonden leken deels als privilege en bron van inkomsten gezien.¹³ De stedelijke groei en welvaart aan het begin van de 16^e eeuw ging gepaard met andere opvattingen op het gebied van de armenzorg. Deze omslag viel samen met een toename van het aantal bedelaars. De economische aantrekkingskracht van de steden leidde tot een toename van het aantal werkloze

---

¹¹ Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 65

¹² H. Ten Boom, 'Rotterdam aan de vooravond van de reformaie', 193

¹³ EWTN Global Catholic Network, Engelse tekst besluiten Concilie van Vienne, <http://www.ewtn.com/library/COUNCILS/VIENNE.HTM>

burgers en een grotere druk op de traditionele middelen van de stedelijke armenzorg. De stedelijke armenzorg rond was op dat moment al hoofdzakelijk een lekenaangelegenheid, zij het nog altijd vanuit een sterk religieuze motivering. De vorm van de zorg bestond in de Nederlandse steden enerzijds uit de Gods- en gasthuizen, waar zieke of oude armen konden worden opgenomen naast betalende proveniers, anderzijds uit de Tafels van de Heilige Geest, parochiële instellingen waarin leken onder toezicht van het stadsbestuur de armen aalmoezen, maar ook brood en kleding gaven, bij voorkeur rond kerkelijke hoogtijdagen. Al deze instellingen werden gefinancierd uit fondsen, die gevoed werden door schenkingen en testamenten en uit steun van de stedelijke overheden. Ze waren zeker niet in staat om de grote nood onder de vele armen te lenigen en toen rond 1500 het aantal armen en bedelaars om economische en demografische redenen nog sterk steeg waren zij al helemaal niet meer opgewassen tegen de druk van de hongerige bevolking. De traditionele religieuze opvatting over de armen schoot te kort en wijzigde onder invloed van het meer individuele denken. Niet langer werd de arme een passief element gevonden dat in een door God bepaalde armoede leefde. Hij kon zelf invloed uitoefenen op zijn bestaan en moest hierin gestuurd worden. De stedelijk elites en daarmee ook de stadsbesturen nemen een meer regulerende rol op zich. Vlaanderen leverde hiervoor in de Nederlanden de eerste voorbeelden. Bergen, Oudenaarde en Leper namen al snel maatregelen. In Leper werd al in 1524 een "Ghemeene Beurze" als nieuwe financiële en bestuurlijke structuur voor de armenzorg opgericht.

In 1526 publiceerde de Spaanse, in Brugge wonende, humanist Juan Luis Vives zijn "de Subventione Pauperum", waarin hij een duidelijk verbod op bedelen, het afdwingen van arbeidsplicht en centralisatie van fondsen en instellingen bepleitte. Hij formuleerde de morele en theoretische onderbouwing van een beleid dat al in verschillende steden in praktijk werd gebracht. Het idee van de "pauperes Christi" werd door hem definitief gewijzigd in de angst voor en waarschuwingen tegen de gevaren voor de maatschappelijke orde en de openbare gezondheid. Bedelende armen waren voor Vives bijna criminelen, die eerder een aalmoes afdwongen dan vroegen. "Mesmaeckt van sweeren, puusten, etteren ende leelicke scurfthede ende met eenen stinckenden aesseme ende luchte" Vormden ze een risico voor anderen en misbruikten allerlei lichamelijke kwalen "omme 't volck te meer te moveren tot compassien". Bovendien waren hun vrouwen en dochters genegen tot alle "oncuysheyt van levne".¹⁴ Los van de beeldende retoriek speelden overwegingen van controleerbaarheid en effectief gebruik van de beschikbare middelen een duidelijke rol in zijn denken.¹⁵ Armoede was een sociaal politiek probleem geworden en het was de plicht van de

---

¹⁴ Michielse, 'Secours der aermen, 269-270.

¹⁵ R. Lesaffer, 'Vives, Brugge en de armenzorg', in: *Tijdschrift voor Sociaal Recht* (2006) 559-567.

wereldlijke overheden om in dit kader de openbare orde en veiligheid te handhaven.¹⁶

Maatschappelijke onrust doordat de armen aan hun lot zouden worden overgelaten vormde een gevaar voor de economie van de steden en hun gegoede burgerij. De overheden en bestuurders moesten van bedelaars goede burgers maken door hen te verplichten te werken of door hen te ondersteunen in het geval dat ze niet konden werken. Dat de overwegingen van openbare orde geen denkbeeldige situaties betrof wordt aangetoond door de oproeren die in de periode van 1527 tot 1540, door onder ander misoogsten, in verscheidene steden uitbraken. Weliswaar lagen hieraan meerdere oorzaken, zoals bijvoorbeeld gewijzigde belastingheffing, ten grondslag, maar stadbesturen hadden gegronde redenen zich zorgen te maken over de openbare orde. Grotere groepen bedelaars en armen hadden hierop zeker hun invloed en de toename hiervan droeg als praktische beweegreden bij aan de invoering van maatregelen om de uitvoering te verbeteren en financiering tegen een grotere behoefte bestand te maken. De besluiten zoals door Karel V in 1531 genomen toen hij de steden in "De ordonnantie over de armen policey" opdroeg de financiering van de armenzorg te structureren, kunnen in ditzelfde licht gezien worden maar droegen toch ook een element in zich van het beperken van misbruik en het transparanter maken van controle. Een belangrijke deel van deze ordonnantie was dan ook gericht op organisatorische maatregelen om met andere dan financiële middelen alleen het armoede- en bedelaarsprobleem te beperken. Arbeid, scholing en overheidsdwang om deze doelen te bereiken waren hierin belangrijke punten. Men trachtte het liederlijk gedrag van armen en bedelaars aan banden te leggen. In het "Placaet" van Karel V uit 1531 wordt het bedeelde armen verboden "te converseren in tavernen, cabarettten oock het spel van den kegelen ende ander gelijcke verboden spelen. Consenterende ende gedoogende, dat sy somtijds voor recreatie eenen pot biers met haeren huysvrouwen sullen mogen drincken, sonder hem nochthans droncken te drincken".¹⁷ Ook werd getracht een functionelere scheiding in de vormen van zorg, zoals tussen die voor zieken en armen aan te brengen.¹⁸

Publieke en private belangen waren binnen de besturen van de instellingen en overheden sterk verknoot en hoewel er geen sprake was van de lekenprivileges zoals die in het concilie van Vienne werden genoemd kan enig voordeel de bestuurders toegeschreven worden. De bestuurders waren gemotiveerd door eigen zielenheil, maatschappelijk aanzien en bescheiden financiële voordelen en hoewel de ontwikkelingen zoals bovengeschetst hierin een accent verschuiving van religieuze naar seculiere motivatie en van private naar publieke financiering laten zien, leverde deze geen fundamenteel andere wijze van organisatie en bestuur.

---

¹⁶ Michielse, *Secours de aermen*, 272

¹⁷ *Ibidem*, 273

¹⁸ *Ibidem*, 271-273

Hoewel wordt aangenomen dat de maatregelen van Karel V in de Noordelijke Nederlanden niet veel aanhang vonden, kan worden vastgesteld dat dit in bijvoorbeeld Friesland wel het geval was en dat dit wellicht te wijden was aan een geringere noodzaak deze maatregelen te nemen omdat de financiering voldoende efficiënt was om de vraag op te vangen.¹⁹ Gesteld kan worden dat de steden in de Noordelijke Nederlanden, weliswaar op een meer geleidelijke en minder formele wijze, zich toch in hoge mate conformeerden aan het door Karel V voorgeschreven doel en vorm van organisatie. Strenge regelgeving met betrekking tot bedelaars was aanwezig. Er bestond een duidelijk scheiding in de vormen van zorg en men kan zelfs betogen dat, in de vorm van de versterking van Heilige Geestfondsen door de stadsbesturen, er sprake was van een vorm van "Ghemeene Beurze".

---

¹⁹ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 56

De armenzorg rond 1550

Het lokale stadsbestuur van schout ,schepenen, burgemeesters en de vroedschap, zoals dat in de 16^e eeuw bestond, vormde een samenstel van in oorsprong door de landheer benoemde functionarissen. De vroedschap bestond uit een benoemde vertegenwoordiging van notabelen, bedoeld als raadgevend orgaan en pas later in staat besluiten te nemen en uit voeren. De grens tussen dit stadsbestuur en de besturen van instellingen was vaag. Het samenspel van de private en publieke belangen maakte het financieel bijdragen van lokale overheden aan private instellingen mogelijk. In dit kader kan men stellen dat hoewel er een formele scheiding en wellicht versnippering van bestuurlijke verantwoordelijkheden bestond, er wel sprake was van een de facto centralisatie van bestuur en financiering omdat deze beruste bij dezelfde beperkte lokale oligarchie.

Een beschouwing van de economische ontwikkeling in de Nederlanden van rond 1550 toont dat de beweging naar een meer centraal, seculier bestuur en een structurele financiering ook werd gedreven door een groeiend aantal behoeftigen.²⁰In de vijftiger en zestiger jaren van die eeuw kwamen door mislukte oogsten een aantal perioden, onder andere 1554 ,1556 en 1564 met honger voor. In 's Hertogenbosch bijvoorbeeld heerste in 1556 en 1557 zoveel honger dat mensen het afval van de bierbrouwerijen aten. Ook ziekten sloegen hard toe. In Delft en andere Hollandse steden heerste van 1557 tot 1558 de pest. Deze pest epidemie van 1557 veroorzaakte in Delft naar schatting een afname van de bevolking met een derde als we ons baseren op de waarnemingen van Pieter van Foreest, de stadsheermeester van Delft tijdens deze epidemie.²¹ Op basis van de demografische gegevens van Holland is te zien dat de effecten van honger en ziekte grote invloed hadden op bevolkingsaantallen. De totale bevolking van het gewest Holland omvatte in 1550 ongeveer 300000 inwoners, waarvan ongeveer 45% in de steden woonde . De steden varieerden in grootte. Delft was met 14000 inwoners een grote stad. Amsterdam met 30000 inwoners de grootste in de Noordelijke Nederlanden.²²

---

²⁰ Michielse, *Secours der aermen*, 274

²¹ H.Houtzager, *Pieter van Foreest; Een Hollands medicus in de zestiende eeuw*, (Amsterdam 1989)

²² A. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Geschiedenis der Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 5* (Haarlem 1980), 102-194.

Jaar	Rogge te Leiden	Tarwe te Utrecht	Rogge te Utrecht
1550	21		
1554		18	10
1555	55	29	16
1556	116	39	29

Tabel 1 : Graanprijzen in Leiden en Utrecht in Gulden per last, gebaseerd op Blok en SILLEM .

Schattingen van 16% sterfte worden ook aangegeven voor de strenge winter van 1555 en de hongersnood van 1556 die evenzeer hebben huisgehouden onder de bevolking. De in dezelfde jaren gevoerde oorlogen dreven samen met slechte oogsten de graanprijzen op, zoals bijvoorbeeld de in tabel 1 getoonde prijs van rogge en tarwe, waarbij zelfs sprake was van een stijging van 500%. Een illustratie van de snel veranderende economische omstandigheden en de grote risico's die de bevolking liep. Deze grote veranderingen in de welvaart van de bevolking gecombineerd met een bevolkingsgroei in de gehele 16^e eeuw rechtvaardigen de aanname dat de druk op de traditionele wijze van financiering groter werd en dat deze druk de mede veroorzaker was van een op pragmatische wijze meer centraal gestuurde zorg en financiering, die tot uiting kwam in een verdere verschuiving van particuliere initiatieven naar meer direct ingrijpen van de lokale overheden. Hoewel dit in de Noordelijke Nederlanden in mindere mate een formele centralisatie inhield, was de uitkomst echter hetzelfde, een seculiere en door de overheid gecontroleerde armenzorg.

De ontwikkeling en inrichting van de armenzorg in Rotterdam rond 1550

Rotterdam groeide in de 16e eeuw sterk, maar vooral na keuze voor de opstand. Rond 1550 was het een stad van 1200 huizen en een kleine bevolking van rond tienduizend inwoners. De stad kende één parochie met de Laurenskerk als kern waar het religieuze, maar ook overige kerkelijke leven zich concentreerde. De zorg voor armen en behoeftigen was in de stad van 1550 ondergebracht bij een beperkt aantal instellingen, zoals het Grote Gasthuis, het Elisabethgasthuis, het Sint Antoniusgasthuis, het Leprozenhuis en het Heilige Geesthuis. Ieder van deze instellingen bezat hierbij zijn eigen doelgroep, zieken, proveniers, bejaarde vrouwen, gilde armen en leprozen. De algemene zorg voor armen werd uitgevoerd door het Heilige Geestfonds, dat overigens ook de verantwoordelijkheid droeg voor het hierboven genoemde Heilige Geesthuis.²³

Dit Heilige Geestfonds, vaak benoemd als het Heilige Geestfonds in de kerk van Rotterdam, ontstond rond 1300 gelijk met de vestiging van een eigen parochie in Rotterdam. Deze stichting valt ongeveer samen met de stichting van de stad zelf in 1299. De stad bevond zich nog aan het begin van haar bestaan. Van deze vroege periode van het Heilig Geestfonds is dan ook weinig bekend. In het Heilige Geestboek uit 1445 is voor het eerst de taakstelling van het fonds beschreven. Men verdeelde hierin de armenzorg in verschillende vormen: De zorg voor thuiszittende “rechte”, of eerlijke, armen, ondersteuning van huisvesting voor hen die nog via bedelen in eigen levensonderhoud konden voorzien en algemene noodhulp. Deze noodhulp werd onder andere tussen Kerst en Vastenavond, de maanden december tot aan maart, als winterhulp verdeeld. Naast deze structurele vormen werd uitvoering gegeven aan de hulp die bij schenkingen of op basis van legaten was vastgelegd. Uit registraties van schenkingen die in de periode 1451 tot 1559 zijn gedaan is vast te stellen dat hier sprake was van aanzienlijke bedragen, die voor een specifieke groep vanuit de schenking ter beschikking werden gesteld.²⁴ Het fonds had tevens een algemene verplichting andere instellingen die afhankelijk waren van giften, en als arm konden worden aangemerkt, te helpen.

Tussen het Heilige Geestfonds voor de armenzorg en de Katholieke kerk, in dit geval de lokale parochie, bestond een directe band. De oorsprong van de instelling lag tenslotte binnen de parochie. In 1407 werd bijvoorbeeld in de parochiekerk een “capellanie” of altaar voor het fonds opgericht, maar van meer overtuiging is dat zelfs in 1552 de rechtspraak in zake het fonds behoort tot de competentie van de deken, uit naam van de bisschop.²⁵ Blijkbaar werd hierin het fonds op één lijn gesteld met pastorie en kloosters. Dat parochie en Heilige Geestfonds sterk verbonden waren kon

---

²³ Ten Boom, *de Reformatie in Rotterdam*, 64-66

²⁴ *Ibidem*

²⁵ Ten Boom, *‘Rotterdam aan de vooravond van de reformatie’*, 203

mede worden afgeleid uit de Laurenskerk, na de start van haar bouw in 1449, als de plaats waar de bedeling werd uitgevoerd.

Ook in Rotterdam zien we rond 1550 echter al een duidelijke invloed van het burgerlijk bestuur in de armenzorg. Toen geldontwaarding en graanprijzen het fonds rond 1550 in problemen brachten kende het stadsbestuur privileges aan het fonds toe, zoals recht op bepaalde erfenissen en boetes, waardoor de financiering een meer publiek impuls krijgt en niet alleen meer van giften en collectes afhankelijk is. In voorkomende gevallen droeg de stad direct bij aan de financiën van het fonds door, zoals hier later beschreven, in 1555 leningen te vertrekken. Dat de ondersteuning soms op heel creatieve wijze gebeurde wordt geïllustreerd door een maatregel waarbij het door de stedelijke keurmeesters te licht bevonden, en daardoor afgekeurd brood, aan het fonds ter beschikking werd gesteld voor uitdeling. Ook laat men incidenteel speciaal brood bakken om te voorzien in de behoefte van het fonds en de bedeelden.²⁶

De verstrengeling van verantwoordelijkheden en belangen zoals eerder geschetst is ook in Rotterdam zichtbaar. Het stadsbestuur benoemde rond 1550 de Heilige Geestmeesters en had blijkbaar zodanig invloed in het bestuur van het fonds dat zij in 1558 kon besluiten dit aantal tot 4 uit te breiden. De Heilige Geestmeesters waren bijna uitsluitend afkomstig uit de belangrijke families van de stad en combineerden hun regentenposities vaak met andere publieke functies zoals zitting in schepenbank of vroedschap.

Men kan stellen dat de stad in 1530 al in belangrijke mate de controle over verscheidene instellingen voor zorg en armenzorg zoals het Heilige Geestfonds, Het Heilige Geesthuis en het Grote Gasthuis had verkregen.²⁷ Tegelijkertijd was de verwevenheid met de parochie nog steeds groot. Deels werden door de bevolking de "huizen" dan ook nog als godshuizen beschouwd. Dat deze vermenging niet als problematisch werd gezien kan verklaard worden uit de niet absolute scheiding van kerk en overheid zoals die in latere eeuwen wordt gehanteerd en uit de constatering dat er aan de zorg, ondanks de humanistische vernieuwing, nog steeds de zelfde religieuze uitgangspunten ten grondslag lagen. Van belang is dat ondanks deze schijnbare spreiding van verantwoordelijkheden de praktijk van het bestuur bij dezelfde functionarissen berustte. De schepenen en vroedschap bezaten een beperkte formele verantwoordelijkheid die via de keuren en de benoemingen van regenten tot uiting kwam, maar stuurden door de persoonlijke of familiale dubbelfuncties de armenzorg in een centraal model. Voor de financiering gold een gelijk model. Uit het ingrijpen met publieke middelen of praktisch handelen vanuit het stadbestuur blijkt dat het eindresultaat van de zorg als een verantwoordelijkheid van het stadbestuur werd gezien waar indien nodig publieke financiering op

---

²⁶ Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 65

²⁷ Ten Boom, 'Rotterdam aan de vooravond van de reformatie', 204

werd toegepast. Uit de jaarrekening van de vroedschap blijkt dat bijvoorbeeld in 1556 de overheid een groot deel van de winterhulp in de maanden december tot en met maart bekostigde door wekelijks een bedrag van 12 Carolus gulden ter beschikking te stellen voor bedeling in de kerk.²⁸ De periode van 1553 tot 1564 waarin door economisch moeilijke tijden voor de Rotterdamse bevolking er een grote behoefte aan armenzorg was, laat zien dat het systeem in de praktijk in staat was zeer flexibel te reageren en de benodigde fondsen en inspanning beschikbaar te stellen.²⁹ Toen in 1555 de aan het Geestfonds toegekende privileges en eigen middelen tekortschoten voor de volledige kosten van de zorg, verstrekke de stad een lening en gaf het fonds de gelegenheid tot driemaal toe bij derden leningen af te sluiten. Dat het stadsbestuur hierin de finale beslissing nam laat tevens zien dat de uiteindelijk verantwoordelijkheid voor de zorg bij Burgemeesters en vroedschap lag. Zo werd ook het Geestfonds en Gasthuis door het stadsbestuur tezamen verplicht in de winter van 1556 wekelijks negen gulden ter beschikking van de verdeling aan armen te stellen. Dit werd aangevuld met het bovengenoemde door de stad beschikbaar gestelde bedrag.

Rotterdam was rond 1550 een stad met ongeveer 1200 huizen en ongeveer 7000 inwoners.³⁰ en paste daarmee volledig in het Noord Nederlandse patroon van een gemiddelde gezinsgrootte van 3,8 personen. Schattingen geven aan dat ongeveer 17% van de bevolking tot de armen gerekend konden worden.³¹ In Rotterdam was dus sprake van ongeveer 1200 bedeelde armen. In de wintermaanden werd wekelijks 21 gulden aangewend voor de bedeling. Omgerekend een bedrag van twee tot drie stuivers per week per arme. De eigen inkomsten van het Heilige Geestfonds bedroegen in deze periode jaarlijks 1142 Pond Hollands, gelijk te stellen aan de gulden.³² Vergelijken we dit met de van het fonds in de wintermaanden gevraagde financiële inspanning, die een bedeling omvatte voor de duur van 17 weken, met een waarde van 153 gulden, dan moeten we concluderen dat het fonds gemiddeld 20 gulden per week uitgaf aan de directe en indirecte ondersteuning van armen. Dat desondanks het stadsbestuur moest bijspringen illustreert de nood die geledigd moest worden.

---

²⁸ J. Unger Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam , stadsrekeningen, (Rotterdam 1899)

²⁹ Ten Boom, De reformatie in Rotterdam ,65

³⁰ J. de Vries J en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815, De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)

³¹ Prak, Armenzorg 1500-1800, 68

³² Ten Boom, De reformatie in Rotterdam ,65

De wijze waarop de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden wijzigde door de opstand

Toen in 1566 met de Beeldenstorm de reformatie in de Nederlanden in alle hevigheid losbarstte betekende dit niet direct een cesuur in de wijze van bestuur van de steden of in de wijze waarop de armenzorg was georganiseerd. Het dagelijks leven in veel steden veranderde dan ook niet abrupt. Met het begin van de opstand deed wel het oorlogsgeweld zijn intrede. Het beleg van steden, plunderingen en alle economische problemen die het conflict met zich mee bracht creëerden een onzeker bestaan voor de poorters. Niet alle steden verklaarden zich meteen voor de opstand en het nieuwe geloof werd slechts langzaam geaccepteerd. Op die plaatsen waar de Republiek zich staande hield deed voor het eerst de Diakonie zijn intrede in de armenzorg. Pas vanaf 1572 kreeg deze invloed een substantiëlere vorm. De structuur van de Republiek begon zich te vormen met sterk Calvinistische invloed en een sterke positie voor de hervormde kerk. De rol van de Diakonie in de zorg voor minderbedeelden stoelde volledig op de Calvinistische leer, waarin een scheiding van het wereldlijke en religieuze domein bestaat. De wereldlijke macht dient hierin de voorwaarden te scheppen voor de werken van de hervormde kerk. De goede Christenen dienden op grond van hun morele plicht bij te dragen aan de zorg voor de armen. Het doen van goede Christelijke werken is niet van invloed op het persoonlijk zielenheil maar is het resultaat of verplichting van de gepredesteerde positie die de Hervormde gelovigen hebben.

Deze opvatting leidde ertoe dat de armenzorg in principe niet meer behoefde te kosten dan de bezittende klasse bereid was ervoor te betalen. Voor de overheid was dit een zeer aantrekkelijke positie, terwijl de bezittende klasse gevrijwaard werd voor een vorm van armenbelasting.

In lijn met de Calvinistische leer namen de Staten van Holland het voortouw en eisen de supervisie over de armenzorg op. Deze wordt vervolgens in de steden dan toch ondergebracht bij de Diakonie. In verscheidene steden werd de Diakonie verantwoordelijk voor de zorg voor alle inwoners. In andere steden werd de Diakonie, in een pragmatisch compromis, één van de instellingen die de armenzorg verzorgde en dan met name die voor de leden van de hervormde gemeente. De alteratie van 1578 toen de gereformeerde kerk de officiële kerk werd in de Noordelijke Nederlanden en daarmee de meeste voorrechten verkreeg versterkte dit de positie van de Hervormde armenzorg. De financiering van de Hervormde armenzorg steunde zwaar op de collectes. Zoals boven aangegeven was het de morele verantwoordelijkheid van de gelovigen om te geven. Doordat de reformatie niet een directe en volledige omslag van de religieuze en sociale structuur veroorzaakte en de Hervormde gemeenschappen in het begin klein waren zette dit een druk op deze wijze van financiering. De bestaande patronage structuren, zoals die voor mengeling van Katholieke en

publieke charitatieve instellingen bestonden, verdwenen niet, maar kregen minder algemene reikwijdte. De de facto centralisatie ging verloren en maakte plaats voor een onduidelijke mengeling van verschillende structuren. Dat de theoretische taakstelling van de Calvinistische armenzorg de mogelijkheden ver oversteeg moge duidelijk zijn geweest. Men zocht naar de uitbreiding van de middelen voor de armenzorg. Extra heffingen voor de rijkere gemeenteleden waren hierin één van de middelen, maar niet toereikend. De diakenen proberen dan ook toegang te verkrijgen tot de geldstromen die van oorsprong in het Katholieke zorgcircuit omgingen. De inkomsten van algemene collectes werden hiervoor aangepakt en kwamen niet langer voor beheer ten goede aan de Heilige Geestmeesters, maar werden omgeleid naar de Diakenen. In vele gevallen was dit echter nog onvoldoende. We zagen immers al dat de financiering van de armenzorg rond 1550 uit een veelheid van bronnen: giften, legaten, gilden privileges, opbrengsten uit bezit van de instellingen, particulier handelen en publieke middelen afkomstig was. Dat de Diakenen, zoals in Delft in 1575, voorstelden door het stadsbestuur beslag te laten leggen op gildfondsen ten behoeve van de armenzorg, mag ons dan ook niet bevreemden.³³ Dat het stadsbestuur hier niet in meeding geeft aan dat de positie van de Hervormde kerk op dat moment nog niet absoluut is en dat het stadsbestuur gedegen rekening hield met de “oude” vormen en gebruiken. Bij de vervolgens in 1578 gehouden algemene collecte bedong het stadsbestuur dan ook dat deze ten goede diende te komen aan armen van alle gezindten.³⁴

Toch bleek de financiering tekort te blijven schieten. In dit licht moeten we ons realiseren dat de behoefte aan armen zorg sterk afhankelijk was van de economische situatie en dat deze vanaf 1550 gecombineerd met de effecten van de oorlog een steeds grotere druk op de armenzorg legde. Aan het einde van de eeuw stegen de prijzen opnieuw sterk en schoot de traditionele vorm van financiering te kort. De overheden waren gedwongen in te grijpen en een efficiëntere werking van de armenzorg te organiseren. Een reorganisatie die toch voor het merendeel steunde op de humanistische ideeën, zoals die al door Vives driekwart eeuw eerder waren aangegeven. Uit de situaties in onder andere Amsterdam, Delft, Leiden en Rotterdam, blijkt echter dat de vorm waarin deze uitgangspunten werden toegepast nog steeds zeer sterk lokaal bepaald was. Elementen hierin waren wel altijd de beperking van bedelarij, opvang en scholing van wezen, vroeg vormen van sociale tewerkstelling en bedeling. Evenzo werd hier steeds de les geleerd dat een volledig formeel gecentraliseerd model financieel niet te dragen was voor de nieuwe instellingen en dat de stadsbesturen financieel dienden in te grijpen. Dat het hierbij om diverse redenen vaak al niet mogelijk bleek om radicaal te breken met de oude organisatie vormen, die in de voorgaande eeuwen

---

³³ Prak, 'Armenzorg' 1500-1800, 58

³⁴ Ten Boom, *de reformatie in Rotterdam*, 200

waren ontstaan, kwam de efficiëntie en de eenduidigheid niet ten goede. Het duurde nog enkele decennia voor dat de armenzorg een meer eenduidig beeld kon laten zien. Pas in de 2^e helft van de 17^e eeuw werden weer stappen in de richting van centralisatie en secularisatie gezet.³⁵ De ontwikkelingen hierin kunnen we opnieuw niet los zien van de meer algemene Economische ontwikkeling in de Nederlanden. Deze was in de periode van 1550 tot 1650 zeker niet stabiel. Missoogsten in 1553 en later, een continu stijgend prijspeil gecombineerd met demografische veranderingen hebben een grote impact gehad op de behoefte aan armenzorg. De opgaande lijn in organisatiestructuur en kwaliteit van de armenzorg in het begin van de 17^e eeuw kan wellicht ook beter worden verklaard uit de economische ontwikkelingen zoals die in de jonge republiek plaats vonden, dan uit een effectief en goed onderbouwd optreden van centrale en lokale overheden.

---

³⁵ Ten Boom, 'Rotterdam aan de vooravond van de reformatie', 212

De Rotterdamse armenzorg tijdens de opstand

In de eerste jaren na 1566 is de stad Rotterdam loyaal aan het Spaanse gezag. Het vormde een belangrijk punt in de strijd tegen de watergeuzen. Als gevolg arriveerde na de bevrijding van Den Briel door de geuzen in 1572 een Spaanse troepenmacht in Rotterdam, die op het eiland van Voorne een nederlaag had geleden tegen de Geuzen. Men had het voornemen de Geuzen in het nabij gelegen Delfshaven aan te vallen. De in meerderheid met de hervorming sympathiserende bevolking van de stad weigerde echter de troepen aan de vooravond van een feestdag in de stad te laten. De Spaanse troepen bestormden daarop de stad en hielden deze van april tot mei 1572 bezet. De stad leed ernstig onder deze bezetting waarbij grotere aantallen burgers omkwamen en koos hierna volledige voor de Prins en de opstand. De grote of Sint Laurenskerk werd dan ook vanaf dat moment een protestantse kerk.

Ondanks de opstand worden de jaren vanaf 1570 gekenmerkt door groei van de stad. De gunstige ligging aan de waterwegen naar zee en de aanleg in 1575 van meer beschermde binnenhavens krijgt de ambitie van de stad vorm. Dankzij Johan van Oldenbarnevelt, pensionaris van Rotterdam en juridisch adviseur van Willem van Oranje, werd de invloed van het stadsbestuur steeds belangrijker. In 1581 werd Rotterdam dan ook als lid van de Staten van Holland gelijkgesteld aan de zes grote steden van Holland. Deze staten van Holland eisen in 1575 uitdrukkelijk de supervisie over de armenzorg in Holland en dus ook in Rotterdam op. Dat in de opvolgende jaren de Calvinistische benadering werd gevolgd komt tot uitdrukking in een resolutie van de vroedschap uit 1588, waarin werd beschreven dat de Diakonie zal zorgen voor alle stadsarmen en dat er geen verschil gemaakt werd tussen (hervormde)kerkarmen en algemene armen.³⁶ Het eerder beschreven fonds van de Heilige geest, dat deels ook niet meer als algemeen fonds functioneerde, werd daarmee van zijn zorgplicht voor de thuiszittende armen ontheven. Niet geheel conform de richtlijnen van de Staten van Holland werden niet de gelden van het fonds in beslag genomen, maar werden de regenten slechts aan banden gelegd. De instelling zelf bleef bestaan, maar wel dienden de regenten bij belangrijke onderwerpen het stadsbestuur vooraf te “consulteren”.³⁷ Ook werden zij financieel controleerbaar gemaakt en dienden hierin ook verantwoording aan het stadsbestuur af te leggen. Blijkbaar werd het fonds op dit moment slechts in geringe mate als een specifiek katholieke geestelijk instelling gezien en gaf het publieke karakter van het fonds samen met de vrijheid die de steden genoten in de detail uitvoering van de resoluties van de Staten de stad de mogelijkheid om niet volledig met de oude vormen te breken.

---

³⁶ Gemeente Archief Rotterdam, Resolutie van de vroedschap, 15 juni 1588

³⁷ Kok van den Berg, 'Rotterdam en de Katholiek Armenzorg', 217

Geheel conform het algemene beeld van de Protestantse armenzorg bleek de centrale en publieke benadering via de Diaconie niet te voldoen aan de behoefte. In 1589 schrijft de Rotterdamse predikant Grevinchhoven, dat de diakenen niet alleen de leden van de gemeente bedienden, maar alle armen.³⁸ In totaal zo'n 390 erkende huisarmen. Fondsverwerving gebeurde op dat moment grotendeels door middel van collectes. Door het stadsbestuur was bepaald dat deze normaliter om de week gehouden dienden te worden en in de zomer één maal per maand. De opbrengsten van deze collectes bedroegen ongeveer 75 gulden per keer. Op basis van gegevens over de controle van de rekening van de diaconie blijkt dat in februari de uitgaven over de voorliggende 9 weken meer dan 1300 gulden bedragen. Het stadsbestuur diende dan ook met regelmaat bij te springen. Zij deed dit door de toepassing van speciale heffingen op accijnzen, de armenoortjes, en door opbrengsten van begraafgeldten toe te kennen aan de diaconie. Dit leverde echter nauwelijks genoeg om aan de behoefte te voldoen. Ook niet toen in latere jaren de frequentie van de collectes werd verhoogd en iedere zondag werd gecollecteerd. Incidenteel verleende in die jaren het Geestfonds hulp om jongeren door scholing te behoeden voor een bestaan als bedelaar. Hoewel over de eerste jaren van de 17e eeuw minder bekend is kan worden verondersteld dat de bekostiging van de armenzorg problematisch bleef en dat dit grenzen stelde aan de centrale rol van de diaconie.

Uit stukken van 1639 blijkt dat op dat moment Waalse, Engelse en Schotse gemeenten hun eigen vorm van armenzorg bezaten.³⁹ Over de Katholieke zorg en zielenzorg kort na 1572 is eveneens niet veel bekend. Enkele priesters waren wel actief, maar pas in 1616 werd voor het eerst weer een vaste pastoor in Rotterdam benoemd. Van kerkgebouwen is nog geen sprake en de diensten vinden plaats bij "de geene die gewoonlijk zijn haeren huysen te openen om den dienst godts daer in te laten geschieden".⁴⁰ De na 1600 weer langzaam groeiende katholieke gemeenschap moest zich voor haar armenzorg richten op de algemene zorg door de diaconie, waarin zij zeker niet als eersten werden geholpen, of met particuliere hulp uit de overgebleven netwerkrelaties. In 1651 vormden zij echter weer een openlijke organisatie die in de vorm van de "Gemeene Armenborse" dezelfde taken had als het vroegere Heilige Geest fonds.⁴¹ Dat dit initiatief sterk bemoeilijkt werd door de bekrachtiging van beperkende regels op het gebied van giften en legaten door de Staten in de zelfde periode versterkt het beeld van een niet geheel heldere koers van de overheid, die moeilijk een keuze kon maken tussen het beperken of toestaan van Katholieke instituties .

---

³⁸ Ten Boom, De reformatie in Rotterdam ,200

³⁹ Kok van den Berg, Rotterdam en de Katholieke Armenzorg ,217

⁴⁰ C van Voorst van Beest, De Katholiek Armenzorg te Rotterdam in de 17^e en 18^e eeuw (Den Haag 1955),1-8

⁴¹ Kok van den Berg, Rotterdam en de Katholieke Armenzorg ,217

Het beeld van Rotterdamse armenzorg in de periode van 1550 tot 1650 kwam in grote mate overeen met het algemene beeld in de Noordelijke Nederlanden. De op religieuze gronden gemaakte keuze voor de invoering van een centrale rol voor de diakonie in de armenzorg leek op politiek religieuze gronden een juiste, maar bleek in de praktijk met name financieel te kort te schieten. Dit leidde in de opvolgende jaren tot een versnippering van de structuur langs de lijnen van de verschillende religieuze gezindten in Rotterdam.

Logische ontwikkeling of toevalligheden

In de beschouwing van de zorg voor de zwakkeren in de samenleving van de Lage Landen en die van de armenzorg in het bijzonder is volgens vele auteurs zoals ook Ten Boom en Michielse, in navolging van Norbert Elias een ontwikkeling te herkennen waarin secularisatie van bestuur van de zorg, publieke financiering en de verschuiving van kerkelijke verantwoordelijkheid voor de zwakkeren naar particulier initiatief en later naar de overheid de belangrijkste elementen zijn.⁴² Dit zijn stappen in een route naar een modern hedendaags zorgmodel. Hoewel met recht de vraag gesteld kan worden of de huidige situatie dan een overtreffende trap in deze ontwikkeling genoemd kan worden, is het wel degelijk mogelijk een logische keten van gebeurtenissen en hun samenhang vast te stellen. Deze ontwikkeling werd in historisch perspectief dan gedreven door de ontwikkelingen in de samenleving in West Europa waarin vanaf de Middeleeuwen steeds meer nadruk kwam te liggen op de rol en verantwoordelijkheid van het individu. Tegelijk was er verbetering van de economisch omstandigheden zichtbaar. Bevolkingsaantallen groeiden sterk, ondank breuken in de opgaande lijn door ziekten en oorlogsgeweld, en vormden daarmee een noodzaak om de sociale uitdagingen die dit met zich meebracht in goede banen te leiden. Efficiënte toepassing van de beperkte middelen was hierbij een natuurlijke overweging. Dit pragmatische element is al terug te zien in de maatregelen zoals die in de jaren 1520 in Vlaanderen genomen werden.⁴³ Het theoretische kader ijlt hierbij na in de vorm van de publicaties van Vives. Ook in de maatregelen die na de alteratie genomen worden om een voldoende grote geldstroom naar te garanderen is dit pragmatisme terug te vinden in het relatieve gemak waarmee een samenwerking tussen instellingen van verschillende stromingen plaatsvond.

Wanneer we de bovengenoemde redenering volgen dan ontstaat een beeld van een structuur van de armenzorg, die steeds grotere aantallen personen moet ondersteunen en ook steeds grotere geldstromen omvat. In dit opzicht volgen de stappen van: zorg binnen het sociale netwerk en de eigen leefomgeving, religieus gedreven zorg op beperkte schaal via kerken en abdijen, het ontstaan van aparte zorginstellingen, particuliere seculiere bemoeienis en een steeds grotere overheidsinvloed elkaar logisch op en zijn per periode ook steeds de oorzaken van de ontwikkeling herkenbaar.

In dit perspectief is de verandering die de structuur van de armenzorg in de reformatie doormaakte een breuk in het logische verloop. De keuze voor het Calvinistisch model met een centrale rol voor de

---

⁴² N. Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basel 1939)

⁴³ Prak, *Armenzorg 1500-1800*, 56

diakonie werd gemaakt vanuit een politieke en religieuze motivatie en maakte het heersende systeem in de Noordelijke Nederlanden duidelijk minder efficiënt. Geldstromen werden minder toegankelijk en een deel van de zorgverlening werd buiten het beeld van de overheid uitgevoerd. Effecten die door de aanzienlijke groei van de aantallen behoeftigen werden verstrekt. De tegenbeweging die het bijna directe gevolg hiervan was leidde tot het ontstaan van meerdere vormen van organisaties die op basis van eigen overtuiging en economische netwerken eigen zorgstructuren opzetten. De mogelijkheden hiertoe werden geboden door een samenleving waarin verschillende kerken naast elkaar konden bestaan. Het feit dat de hervormde kerk geen staatskerk, maar veel meer een publieke kerk was, gaf mogelijkheid voor verschillende kerken een nieuwe eigen kerkorganisatie op te bouwen binnen het kader van een wel door Calvinistische overwegingen beïnvloedde overheid. Rotterdam volgt in haar ontwikkeling geheel deze lijnen. De oorzaken die we in voor die ontwikkeling in Rotterdam kunnen vinden zijn zeker niet te koppelen aan specifieke lokale politiek of economische omstandigheden. Rotterdam is een voorbeeld van een stad die zich binnen de jonge Republiek snel ontwikkelde en kende alle elementen die voor deze periode kenmerkend waren. Op basis hiervan mogen we aannemen dat in ieder geval binnen Holland als kern van de Republiek gelijke omstandigheden en motieven een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de zorg en dat voor de gehele Republiek de opstand een periode was waarin in de structuur van de armenzorg een versnippering plaatsvond. Pas toen de economische situatie in de Republiek verbeterde en ook de grootste deling in de samenleving afzwakte won een breder streven naar vereenvoudiging en controleerbaarheid weer aan kracht.

Literatuur en bronnen

Van Nederveen, E. en Vermeersch G., *The Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2010)

De Vries J. en van der Woude A., *Nederland 1500-1815, De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)

Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Geschiedenis der Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 5* (Haarlem 1980), 102-194.

Spaans J., 'Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie'. in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers, red., *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795*, (Hilversum 2002) ,255-286.

van Leeuwen M. , 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek'. In: *NEHA-Jaarboek voor economische-, bedrijfs- en techniekgeschiedenis 59*, 132-161. (Amsterdam 1996)

Unger J., *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam* , stadrekeningen, (Rotterdam 1899)

Prak M., Armenzorg 1500-1800 in: J van Gerwen, M van Leeuwen en H Neeleman, *Studies over zekerheidsarrangementen : risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (zp 1998)

Ten Boom H., *De reformatie in Rotterdam*, (Den Haag 1987)

Van Voorst van Beest C., *De Katholieke Armenzorg in de 17^e en 18^e eeuw* , (Den Haag 1955)

Kok van Berg A., 'Rotterdam en de Katholieke armenzorg , een vergeten proces', In: *Rotterdams Jaarboekje. - 9de reeks*, jrg. 6 (1988) ; 217.

Van Houtte J , Hervorming van de armenzorg, In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden 4* (Haarlem 1980)

De Swaan A, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 2004)

EWTN Global Catholic Network, Engelse tekst besluiten Concilie van Vienne,
<http://www.ewtn.com/library/COUNCILS/VIENNE.HTM>

Michielse, H, 'Secours de aermen,Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een 'andragogische' technologie' , *Tijdschrift voor agologie(5)*,(zp 1986) 267-287. '

Kuttner E., *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1949)

Looijesteijn H, *Charity seems to be very National among them'. Motives for Founding of Almshouses ,in the Netherlands c.1350-c.1800*, Paper for the Voluntary Action History Society Research Conference, University of Kent, Canterbury, 14-16 July 2010

Lesaffer R, *Vives, Brugge en de armenzorg*, in: *Tijdschrift voor Sociaal Recht* (2006) 559-567.

van Zanden J en de Moor T, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw' in : *Leidschrift*, jaargang 23, nummer 2, september 2008

Houtzager H.L. *Pieter van Foreest; Een Hollands medicus in de zestiende eeuw*, (Amsterdam 1989)

van Leeuwen M, 'Logic of charity in Europe', in: *Journal of interdisciplinary History* xxiv:4 (spring 1994), 589-613

Elias N, *Über den Prozeß der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basel 1939)

T van Bueren e.a. de Nederlandse titel *Memoria in beeld. Middeleeuwse memorievoorstellingen uit Nederland*, <http://www.let.uu.nl/memorie>. (Utrecht 2012)

Gemeente Archief Rotterdam, Oud Stadsarchief, Vroedschapsresolutie van 15 jun1 1588.